

УДК 346.2

Грудницька Світлана Миколаївна
Старший науковий співробітник
Інституту економіко-правових досліджень НАН України,
кандидат юридичних наук

Деревянко Богдан Володимирович
Ад'юнкт Донецького інституту внутрішніх справ МВС України,
аспірант кафедри господарського права ДонНУ

Щодо необхідності створення промислово-фінансових груп в Україні (історичний аспект)

Останнім часом у світовій господарській системі важливе місце зайняли інтегровані фінансово-промислові структури. Однак у нашій країні пріоритетом користуються малі та середні підприємства, а значення великих об'єднань недооцінюється. Через це вітчизняний ринок може заповнювати продукція зарубіжних корпорацій. Для досягнення стратегічних цілей структурної перебудови вітчизняної економіки Законом України «Про промислово-фінансові групи в Україні» від 21 листопада 1995 року (далі – Закон про ПФГ) запропоновано створення промислово-фінансових груп (далі – ПФГ). Однак їх створення стримується певними складнощами і можливими суперечностями законодавства. Правовим дослідженням питань створення та діяльності ПФГ займалися окремі вітчизняні вчені-юристи, в основному при розгляді загальних питань господарського права, а саме: В.К. Мамутов, Н.О. Саніахметова, Г.В. Пронська, В.М. Гайворонський, В.В. Хахулін, О.М. Вінник, В.П. Нагребельний та інші, однак історичний досвід створення ПФГ комплексно не досліджувався (хоча в юридичній та економічній літературі зустрічаються статті, що розкривають питання розвитку промислово-фінансової інтеграції) [1; 2]. Комплексний розгляд історії створення «попередників» ПФГ – об'єднань промислового і банківського капіталу, процесів перетворення їх на ПФГ повинен окреслити напрями подальшого розвитку ПФГ як суб'єктів господарювання.

Метою даної статті є доведення необхідності створення ПФГ в Україні на основі розгляду історичного досвіду створення промислово-фінансових об'єднань різних країн.

Історія людської цивілізації знала війни та революції, зміни соціально-економічних формацій та способів виробництва, розділення та об'єднання різних сфер діяльності, галузей виробництва тощо. На той час розділення були об'єктивно необхідними і всебічно сприяли поглибленню розподілу праці, спеціалізації та зростанню майстерності виробників, що, у свою чергу, чинило позитивний вплив на розвиток суспільства. Але з появою надлишкового продукту історичний розвиток вийшов на якісно новий рівень, і можливість досягти значного економічного ефекту почала з'являтися лише внаслідок розвитку інтенсивних інтеграційних процесів. Завдяки такій інтеграції у господарській сфері поступово почали створюватися різноманітні муніципії, цехи, унії, компанії, кооперативи, товариства, спілки, корпорації, асоціації та інші об'єднання (групи, концерни, холдинги тощо), які мали різний правовий статус, різну організаційну структуру, різнилися за сферами, цілями, обсягами діяльності тощо, але при цьому мали головну спільну рису – об'єднання різних суб'єктів господарювання та/або учасників відносин у сфері господарювання для досягнення головної мети діяльності.

Одним з останніх найбільш прогресивних видів об'єднань підприємств є ПФГ або фінансово-промислові групи (ФПГ), які об'єднують підприємства, установи, організації і фінансово-кредитні установи чи банки у великі господарські системи у межах одної або

багатьох країн. Такі групи спираються на інтеграцію промислового та банківського капіталу, яка суттєво підвищує ефективність використання матеріальних, технічних, технологічних, фінансових, інформаційних, управлінських та інших ресурсів. В результаті досягається покращення основних показників діяльності об'єднання. Процеси створення промислово-фінансових об'єднань почали здійснюватися на рубежі XIX та XX віків після вступу капіталізму в стадію імперіалізму і найбільш активізувалися під час глобалізації світової економіки (у кінці XX – початку XXI століть). ПФГ як суб'єкти господарювання у сучасному вигляді почали створюватися у другій половині XX віку, коли на них було покладено виконання державних програм і надано державні пільги.

Вперше у світовій історії внаслідок інтенсивного розвитку НТП, всебічного розподілу праці, активізації жорсткої конкуренції на межі XIX – XX століть з'явилися великі об'єднання промислового і фінансового капіталів, які були «попередниками» ПФГ [Детальніше див.: 3, с. 14-37]. Одним із перших, хто комплексно досліджував ці процеси, був англійський економіст Дж. А. Гобсон, який у 1902 році визначав суть імперіалізму як бажання сильних та добре організованих промислових і фінансових груп створювати собі ринки збуту товарів і капіталів [4]. Після нього дослідження промислово-фінансової інтеграції продовжував австрійський економіст Р. Гільфердінг, який у 1910 році в першу чергу звертав увагу на те, що фінансовий капітал – є певним симбіозом банківського та промислового, засобом управління банків промисловістю [5].

Процеси становлення та функціонування великих об'єднань промислового й фінансового капіталу досліджував також В.І. Ленін. Ним крізь призму критики монополізму, надмірної експлуатації робітників у межах таких монополій, швидкого розшарування населення у передових капіталістичних країнах того часу, поглиблення нерівності між цими державами та їхніми колоніями й іншими країнами було підтверджено їх значення і важливість участі у них фінансового, банківського капіталу [6].

У радянській економіці поява таких об'єднань у тому вигляді, якими вони були у провідних на першу половину XX століття капіталістичних країнах, була неможливою, оскільки суперечила існуючим на той час відносинам власності. Розвиток та роль ФПГ і транснаціональних корпорацій (ТНК) розглядалися лише з позицій критики монополізму, посилення експлуатації трудящих, зростання розриву між розвиненими капіталістичними країнами та країнами, що розвиваються [7; 8; 9 та інші].

Але значення фінансово-промислової інтеграції у світовому господарстві підтверджував один з провідних економістів XX століття Дж. К. Гелбрейт, який визначив, що великі сучасні корпорації це саме те, що є дійсністю, і це саме те, на що повинен бути звернений погляд економістів [Див.: 10, с. 61]. З урахуванням проблем сьогодення, слід відзначити, що функціонування великих національних і транснаціональних корпорацій, ПФГ настійно вимагає уваги як економістів, так і правознавців, політиків, вчених з точки зору мінімізації негативних проявів та максимізації економічного ефекту від їх діяльності.

Інтеграції банківського і промислового капіталу¹ передувала їх централізація, яка мала інтенсивний характер. Така централізація була притаманна і радянській економіці. Швидко відновити її після воєнних руйнувань вдалося завдяки високого рівня концентрації промислового, банківського, інтелектуального (наукового) та трудового капіталу державою. Так, із 209 товарних груп промислової продукції, що вироблялися в СРСР, 109 товарних груп створювалися на 2-3 підприємствах [1, с. 73].

¹ Виходячи з визначення поняття «інтеграція» (від лат. «integratio» – відновлення, оновлення і «integer» – цілий), об'єднання економічних суб'єктів, поглиблення їх взаємодії (взаємовпливу, взаємопроникнення, взаємозбагачення та ін.), розвиток зв'язків між ними [11; 12; 13; 14] можна визначити інтеграцію банківського (фінансового) та промислового капіталу як об'єднання банків (фінансово-кредитних установ) і промислових підприємств, поглиблення взаємодії між ними, взаємне переплетіння майнових відносин з метою досягнення певних економічних результатів.

Високі показники централізації промислового і тим більше банківського капіталу були у провідних капіталістичних країнах [15; 3, с. 28]. На початковій стадії фінансова олігархія складалася головним чином на основі родинних династій, пізніше знайшла прояв тенденція до підвищення ролі регіонального принципу формування й розвитку фінансової олігархії. Історично, особливо у США, між сімейними і регіональними угрупованнями фінансового капіталу тривалий час точилася гостра конкурентна боротьба. Поступово почали зникати кордони сімейних та регіональних ФПГ.

З переходом до змішаної економіки у другій половині ХХ століття ФПГ стають інструментом державного регулювання, спрямованого на забезпечення розвитку стратегічно важливих галузей та завоювання нових позицій у світогосподарському просторі. Ідея пріоритетного фінансування стратегічно важливих галузей з'являється у повоєнні роки та переслідує мету якнайшвидшої відбудови зруйнованої війною економіки. Програма Доджа-Шоупа, запроваджена в Японії американською окупаційною владою, передбачала у низці заходів зменшення фінансування збиткових та пріоритетне фінансування стратегічних галузей економіки. Саме це у числі інших чинників зумовило досягнення за незначний проміжок часу японського «економічного дива» [16].

У другій половині ХХ століття державна підтримка ФПГ у вигляді пільгового режиму господарювання стає загально визнаним важелем державного регулювання, а ФПГ, яким адресуються правові норми щодо пільгового режиму господарювання та особливостей статусу, дотримання яких надає право на пільги, отримують самостійну правосуб'єктність.

На початку 90-х років минулого століття питання необхідності та доцільності фінансово-промислової інтеграції постали і перед Україною. Утворення правової бази організації та діяльності ПФГ проходило складно, на тлі парламентсько-президентського протистояння. Спочатку 27 січня 1995 року було видано Указ Президента України про фінансово-промислові групи в Україні, яким затверджено Положення про фінансово-промислові групи в Україні, однак Указ не вступив у дію. 5 травня 1996 року після подолання вето Президента України Верховною Радою України почав діяти інший нормативно-правовий акт – Закон України «Про промислово-фінансові групи в Україні» від 21 листопада 1995 року. На його підставі 20 липня 1996 року постановою Кабінету Міністрів України № 781 було затверджене Положення про створення (реєстрацію), реорганізацію та ліквідацію промислово-фінансових груп, далі у тексті Положення про ПФГ. Як наслідок, у Законі про ПФГ та Положенні про ПФГ, якими зараз визначаються основні засади створення, діяльності, реорганізації та ліквідації ПФГ, майже відсутні дієві пільги, які б спонукали суб'єкти господарювання до створення та державної реєстрації таких об'єднань. Про це свідчить, наприклад, порівняльний аналіз правового положення ПФГ в Україні з ФПГ Російської Федерації, де на 1 січня 2000 р. до державного реєстру ФПГ було внесено 83 ФПГ, в тому числі 9 міждержавних та 5 транснаціональних [17], який показує відсутність у вітчизняних ПФГ можливості отримувати важливі заходи державної підтримки, передбачені для аналогічних утворень законодавством Російської Федерації (Див.: ст. 4 Закону про ПФГ і ст. 15 Федерального Закону РФ «Про фінансово-промислові групи») [18].

Недостатнє стимулювання створення ПФГ поряд з іншими факторами стало причиною малочисленої державної реєстрації (створення) ПФГ в Україні. Поряд з цим, об'єктивні процеси об'єднання промислового і фінансового капіталів втілювалися у формування промислово-фінансових об'єднань, які в економічній літературі отримали назву «фактичних», «неформальних» ПФГ, «ПФГ, що не мають офіційного статусу» [19; 20; 21; 22; 23], тобто такі, що не зареєстровані у встановленому Законом про ПФГ та Положенням про ПФГ порядку (у ЗМІ навіть вказуються конкретні прізвища «керівників» або «володарів» та назви цих груп [Див.: 24, 25, 26, 27, 28, 29 та ін.]).

Основними характеристиками «фактичних» ПФГ є:

1. Відсутність правосуб'єктності, хоча група включає в себе економічно самостійні юридичні особи – суб'єкти господарювання та власної правосуб'єктності не має.
2. «Фактична» ПФГ може здійснювати господарську діяльність у різних сферах господарювання; в тому числі й у сферах зі швидким оборотом капіталу (сфері надання послуг, торгівлі тощо). При цьому учасники «фактичної» ПФГ не задіяні у виконанні державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва та структурної перебудови економіки України.
3. Створення «фактичної» ПФГ відбувається без перевірки документів з боку галузевого міністерства, Мінекономіки, Фонду держмайна, що дозволяє учасникам зберігати у певній таємниці як позитивні, так і негативні фактори співпраці.
4. Складність у контролі антимонопольним законодавством через практично повну неможливість визначення власника (власників) «фактичної» ПФГ.
5. Через те, що зв'язки між учасниками «фактичної» ПФГ важко прослідити, вони спроможні за допомогою переміщення матеріальних та грошових коштів, а також використання прикриття у вигляді інститутів комерційної та банківської таємниці, приховувати доходи, «уводити» їх в «тінь» чи офшори.

Таким чином, поява «фактичних» ПФГ підтвердила об'єктивність процесів промислово-фінансової інтеграції, які продовжуються більше ста років. Проте «фактичні» ПФГ в Україні можуть нести у собі певний деструктивний елемент, можуть сприяти монополізації й «тінізації» економіки, що свідчить про необхідність налагодження контролю за процесами фактичної фінансово-промислової інтеграції. Потрібні дійові заходи державного регулювання фінансово-промислової інтеграції, спрямовані на залучення фінансового капіталу у промисловий сектор, з одного боку, і легалізація «фактичних» ПФГ, з іншого. Необхідною є реалізація державних програм стратегічного розвитку економіки України задля забезпечення національних інтересів, економічної безпеки України у процесі глобалізації світогосподарських зв'язків. Завдання, що стоїть, потребує як розробки відповідних державних програм, реалізацію яких буде покладено на ПФГ, так і встановлення достатньої кількості державних пільг та інших важелів державного регулювання з метою залучення капіталів у їх виконання.

Таким чином, історичний досвід розвитку СРСР і в більшій мірі провідних капіталістичних країн світу свідчить про переваги великих об'єднань промислового і фінансового капіталу, які створюються для досягнення публічно-правових цілей, і діяльність яких ефективно регулюється відповідними державними органами за допомогою непрямих і прямих форм державного регулювання. Саме спільне залучення великої кількості промислових підприємств і банків з метою виконання конкретних завдань (програм) під контролем держави дозволило швидко подолати повоєнну кризу в СРСР; створення великих публічних торгово-промислово-науково-фінансових об'єднань – кейрецу у Японії дозволило їй менш ніж за п'ятдесят років пройти шлях від зруйнованої війною переможеної країни з феодалними відносинами до провідної держави з постіндустріальною економікою; значне місце інтегрованих промислово-фінансових компаній у країнах Скандинавії, певна частка власності у яких належить державі, дозволяє їм зберігати високі показники виробництва і статус країн з найбільш розвиненим соціальним захистом, «країн, де переміг соціалізм»; створення великих міжнародних промислово-фінансових об'єднань – ТНК дозволило країнам, де розташовані центральні компанії цих корпорацій, і в першу чергу США, контролювати світові ринки багатьох товарів, визначаючи напрямки світового економічного розвитку.

Україні для відновлення зруйнованої перехідним часом економіки, захисту національних економічних інтересів у конкуренції з закордонними ТНК необхідне створення власних великих об'єднань, у яких в межах промислового, фінансового, торгового, наукового, інформаційно-технічного, людського тощо потенціалів інтегрувалися б приватно-

та публічно-правові засади. Саме такі об'єднання – ПФГ, спрямовані на застосування власних можливостей вітчизняних підприємств, установ, організацій та банків і фінансових інститутів для вирішення державних завдань, і транснаціональні ПФГ, спрямовані на відновлення зв'язків між суб'єктами господарювання країн СНД для спільного виходу на світові ринки наукової і науково-місткої продукції, продукції ВПК, машино- та літакобудування, хімічної продукції, продукції АПК та ін.

Отже, об'єктивні процеси фінансово-промислової інтеграції в історичному аспекті розвитку світової господарської системи доводять необхідність вирішення проблем розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України шляхом створення (реєстрації) ПФГ. Необхідність державного стимулювання створення ПФГ переносить розгляд цих процесів з історичної до юридичної площини, окреслюючи спрямування майбутніх досліджень на удосконалення законодавства про ПФГ. Створення великих інтегрованих господарюючих суб'єктів сприятиме підвищенню конкурентних можливостей нашої країни і відстоюванню національних економічних інтересів на світових ринках.

Література:

1. Костицький В. Економіко-правові проблеми концентрації капіталу: від промислово-фінансових груп до транснаціональних компаній // Право України. – 2002. - № 3. – С. 70-75.
2. Васильченко З. Об'єктивна зумовленість інтеграції банківського і промислового капіталу в світовій практиці // Банківська справа. – 2002. - № 1. – С. 49-57.
3. Мовсесян А.Г. Интеграция банковского и промышленного капитала: современные мировые тенденции и проблемы развития в России. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 444 с.
4. Гобсон Дж. А. Империализм / Пер. с англ. – Л., 1927. – С. 98.
5. Гильфердинг Р. Финансовый капитал / Пер. с нем. – М., 1959. – С. 302.
6. Ленин В.И. Империализм как высшая стадия капитализма // Полное собрание сочинений. Изд. 5-е. Т. 27. – М.: Политиздат, 1973. – С. 309-426.
7. Жидков О.А. Законодательство о капиталистических монополиях, М.: Юридическая литература. – 1968. – 176 с.
8. Современные международные монополии / Х. Хайнингер, Ю.И. Юданов. – М.: Наука, 1978. – 375 с.
9. Нухович Э.С. Международные монополии в стратегии неокOLONиализма. – М.: Международные отношения, 1982. – 256 с.
10. Бартенев С.А. Экономические теории и школы (история и современность): Курс лекций. – М.: Издательство БЕК, 1996. – С. 61.
11. Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. М., «Советская энциклопедия», 1972. Т. 10. Ива-Италики. 1972. – С. 307.
12. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1 / Редкол.: ... С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – С. 668.
13. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. Современный экономический словарь. – М.: ИНФРА-М, 1997.
14. Экономическая энциклопедия / Науч.-ред. совет изд-ва «Экономика»; Ин-т экон. РАН; Гл. ред. Л.И. Абалкин. – М.: ОАО «Издательство «Экономика», 1999. – С. 239.
15. Шишкин А.Ф. Экономическая теория: Учебное пособие для вузов. 2-е изд.: В 2 кн. Кн. 1. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1996. – С. 617-619.
16. Мамутов В.К., Чувпило О.О. Господарче право зарубіжних країн: Підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: Ділова Україна, 1996. – С. 195.
17. Скамейкина Т. Финансово-промышленные группы // Экономика и жизнь. – 2000. - № 14 (апрель). – С. 28-29.
18. О финансово-промышленных группах: Федеральный закон Российской Федерации от 30 ноября 1995 года № 190-ФЗ // Сборник законодательства Российской Федерации. – 1995. - № 49. – Ст. 4697.
19. Рудашевский В.Д. Правовое положение финансово-промышленных групп: возможности и ограничения // Государство и право. – 1998. - № 2. – С. 35.
20. Винслав Ю., Дементьев В., Мелентьев А., Якутин Ю. Развитие интегрированных корпоративных структур в России // Российский экономический журнал. – 1998. - № 11-12. – С. 32-33.
21. Момот А.А. Роль банков в формировании и деятельности промышленно-финансовых групп // Менеджер: ДонГАУ. - № 1 (8). – март 2000 г. – С. 70, 74.
22. Куліш Г.П. Створення промислово-фінансових груп в Україні // Фінанси України. – 2001. - № 11. – С. 73.
23. Васильченко З. Універсальний комерційний банк як центральна ланка фінансово-промислової групи // Банківська справа. – 2002. - № 5. – С. 60.
24. Боярунец А. Крупный прецедент // Компаньон. – 4-8 июня 2001. - № 22. – С. 45.
25. Кому принадлежит Украина // Украинская инвестиционная газета. – 22 февраля 2002 г.
26. Маскалевич И. Особенности марганцевого передела – этап второй и не последний // Зеркало недели. – 2002. - 1 июня.
27. Гавриш О. Украинские «металлисты» // Зеркало недели. – 2001. - 29 сентября.
28. Маскалевич И. Уголь и деньги // Зеркало недели. – 2002. - 15 июня.
29. Маскалевич И. «Энергостандартная приватизация» // Зеркало недели. – 2002. - 13 апреля.